

doi:[10.29285/actapinteriana.2024.10.35](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2024.10.35)

Történész viták Assisi Szent Ferenc stigmáiról

Klaniczay Gábor

Prof. emeritus – Central European University, Budapest / Wien
Címzetes egyetemi tanár – ELTE, Középkori Történelmi Tanszék

klanicz@gmail.com

Klaniczay G. (2024): Történész viták Assisi Szent Ferenc stigmáiról. Historian debates on the stigmata of Saint Francis of Assisi. Acta Pintériana, 10: 35-48.

Abstract. This year we celebrate the eight-hundredth anniversary of the stigmatisation of St Francis of Assisi, the emblematic miracle of medieval Christianity. On this occasion, I gave a lecture on 26 March 2024 at the Community House of Pasarét – the text of which was published in August 2024 in *Vigilia*. This is a supplement to that article, for those who are interested how historians of the subject still debate this miracle today. It will present the relevant sources, whose interpretation is the issue of the debate. Subsequently it will discuss the positions of Chiara Frugoni, Giovanni Miccoli, Jacques Dalarun, Richard Trexler, Solanus Benfatti, André Vauchez and Adelaide Ricci in the ongoing debate.

Idén ünnepeljük a középkori kereszténység emblematikus csodájának, Assisi Szent Ferenc stigmatizációjának nyolcszázadik évfordulóját. Ebből az alkalomból 2024. március 26-án előadást tartottam a Pasaréti Községi Házban – ennek szövege augusztusban megjelent a *Vigiliában* (KLANICZAY 2024). A jelen írás egyféle kiegészítés ahhoz a cikkhez, azok számára, akik kíváncsiak, hogyan vitatkoznak mind a mai napig a kérdés történész szakértői erről a csodáról. Hogy érthető legyen, miről vitatkoznak, tekintsük át a legfontosabb forrásokat.

Szent Ferenc stigmáiról elsőként a ferences rend vikáriusa, Cortonai Illés adott hírt közvetlenül Ferenc halála után, 1226. október 3-án:

„Soha eddig nem történt hasonló csoda, kivéve Isten Fiában, Krisztus Urunkban. Nem sokkal halála előtt a mi testvérünk és atyánk keresztre feszítettnek látszott, testén viselve az öt sebet, amelyek valósággal Krisztus stigmái. Kezeit és lábait, úgy láttuk, szögek ütötték át, mindkét oldalon, és a sebekben a hegek feketék voltak, mint a szögek. Az oldalán pedig, úgy láttuk, láncza szúrta át, és időről időre vér szivárgott belőle.” (Illés testvér körlevele Szent Ferenc haláláról in *Testvérünk és atyánk* 2018, p. 9)

Cortonai Illés meglehetősen pontatlan a stigmatizáció időpontját illetően („nem sokkal halála előtt”); nem beszél arról, hogyan jöttek létre ezek a stigmák, és nincs szó a stigmák „okáról” és „okozójáról”. Két évvel később minderről sokkal részletesebb képet fest Celanói Tamás, Szent Ferenc első életrajzírója:

„Amikor – halála előtt két évvel – az Alverna hegyén épült és róla Alvernának nevezett remeteségben időzött, egy isteni látomás keretében úgy tűnt szentünknek, mintha egy férfiú lebegett volna fölötte, akinek Szeráf módjára hat szárnya volt, s aki kiterjesztett karjaival és összekötött lábaival egy keresztre volt szegezve. Két szárnya magasan feje fölé nyúlt, kettő repülésre,

míg másik kettő egész testének befödésére szolgált. A Magasságbeli boldogságos szolgája, mikor megpillantotta a látomást, nagy csodálkozással telt el, de semmiképpen sem tudta kihámozni értelmét. Egyrészt módfelett örült a kegyes és szeretetteljes tekintetnek, melyet a kimondhatatlan szépségű Szeráf rávetett, másrészt viszont a kereszt látása, melyre rá volt szegezve, valamint kinszenvedésének keserősége mély megrendüléssel töltötte el. Miközben tehát felemelkedett térdelő helyzetéből, örült is, meg szomorkodott is. Bízást mondhatjuk, hogy szívében az öröm és bánat csatáztak egymással. Közben pedig azon törte a fejét, mit jelenthet e látomás. Azonban hiába feszítette meg minden szellemi erejét, a látomás értelmét nem tudta világosan felfogni, sem újszerűségére nem tudott kielégítő magyarázatot találni. Eközben kezén és lábán kezdtek kiütkezni a szegek nyomai úgy, amint azt az előbb a keresztre feszített férfiún látta.

Kezei és lábai közepén szegekkel átverteknek látszottak; a szegek feje a tenyereken és a lábfejek felső részén domborodott, hegyük pedig az átellenes oldalon nyúlt ki, és egy húsdarabocska a szegek erősen visszagörbített hegyére emlékeztetően szemmel láthatólag kiemelkedett környezetéből. Ugyanígy látszottak és szintén jól kivehetők voltak a szegek nyomai a lábakon is. Testének jobb oldalán pedig, mintha lándzsával szúrták volna át, egy behegedt seb látszott, amelyből időről időre vér szivárgott, úgyhogy alsó ruháján kívül sokszor tunikáját is átmedvesítette.” (CÉI 94-95)

Celanói Tamás első legendája (*Vita beati Francisci*), amelyet a szentté avatás után, 1229. február 25-én fejezett be, a stigmatizáció csodáját ahhoz a szeráf-jelenéshez kapcsolja, amelyet a rendjének vezetésétől visszavonult Ferenc az Alverna-hegyi remetesége során látott. A látomásban megjelenő ambivalens kettős lény – a keresztre feszített férfi hat szeráf-szárnyal – fontos új információ. Ehhez kapcsolódik Tamás legfontosabb újítása, amely Ferenc stigmáinak természetfeletti eredetét állítja. Az általa adott leírás Ferenc sebeiről egyébként eltér attól, amit Cortonai Illés híradásában olvashattunk: a sebek nem a kezek és lábfejek „átütöttségét” mutatják: a kézen és lábon, mindkét oldalon látható hús-kinövések mutatták a szögek formáját.

Nincs itt hely, hogy idézzük a stigmatizációról adott leírásokat a Celanói Tamás első legendája utáni három évtizedben született számos legenda (Spirai Julián, a Perugiai Névtelen, a *Legenda ad usum chori*, Celanói Tamás újonnan megtalált rövidebb legendája, *A három társ legendája*, a korábban „Perugiai legenda”-ként ismert Assisi kompiláció, Celanói Tamás „második” legendája, a *Memoriale nel desiderio dell’anima* és a „harmadik”, a *Tractatus de miraculis*) szövegéből.¹ Harmadik alapvető szöveggé Szent Bonaventura 1263-ban befejezett *Nagyobbik legendájának* 13. fejezetéből idézzük a vonatkozó leírást, tehát abból a legendából, amelyet a ferences rend 1266-ban egyedül érvényesnek nyilvánított.

„Örvendezett [...] a kegyelemteli látvány miatt, mert felismerte, hogy a Szeráf képében Krisztus tekintett rá, ám a keresztre feszítés az együtt érző fájdalom törével járta át lelkét. Egyre csak csodálkozott az oly kifürkészhetetlen látomást szemlélve, hiszen tudta, hogy a szenvedéssel járó erőtlenség a szeráfi lélek halhatatlanságával semmiképp sem illik össze. Megértette végül, az Úr kinyilatkoztatása révén, hogy az isteni gondviselés azért ilyen látomásban nyilvánult meg a szemei előtt, hogy Krisztus barátja megtudja, nem testi vértanúság által kell a keresztre feszített Krisztushoz hasonlóná válnia, hanem lelkének tökéletes lángolása által. A semmibe vesző látomás csodálatos forráságot hagyott a szívében, ám testébe is a jeleknek nem kevésbé csodás képét

¹ Celanói Tamás három legendájának idézett magyar fordítása mellett lásd DALARUN 2017; *A három társ legendája* 1993; *Assisi Szent Ferenc perugiai legendája* 1990. A legendák latin szövegének kritikai kiadását lásd *Fontes Franciscani* (MENESTÒ et al. 1995); Ferenc hagiográfiájának részletes áttekintését lásd URIBE 2002.

véste. Mert kezein és lábain kezdtek azonnal megjelenni a szögek nyomai oly módon, ahogy az imént a keresztre feszített ember képmásán látta. [...] Jobb oldalát is, mintegy lándzsával átszúrta, vörös sebhely borította, amelyből szent vére gyakran szivárgott, s alsóruháit is megfestette.”

(BONAVENTURA 2015, p. 157)

A szeráf és a megfeszített férfiú – a korábbi legendákban ambivalens – kettős figurája Bonaventuránál egyértelműen Krisztussal azonosul: a stigmatizációt nem Ferenc belső vívódása okozza, hanem a látomásban megjelenő Krisztus nyomja testébe ezt a bélyeget. A „belső” elem ehelyett abban fejeződik ki, hogy a látomás „csodálatos forróságot hagyott szívében”, mint néhány sorral később leírja, „Krisztus igaz szerelme” az, ami „önnön képmására alakította át szerelmesét [...], magán hordozta a Keresztfeszített képmását [...] testének tagjain az élő Isten ujjával megrajzolva”. Egy további, fontos új elem Bonaventuránál, hogy míg Celanói Tamás azt írta, hogy Ferenc „soha senki előtt nem fedte fel a nagy titkot” (CELANÓI 1993, p. 101), vagyis a stigmáit, Bonaventura a következőkről számol be ez ügyben:

„Az egyik testvér, ki a kegyelem tekintetében és neve szerint is Illuminatus volt, rájött, hogy Ferenc valami csodálatosat láthatott, mivel módfelett döbbenetnek látszott. Ezért így szólt a szent férfiúhoz: »testvér, tudd, hogy az isteni titkok nemcsak a te érdekedben nyilvánultak ki neked, hanem mások javára is. Ezért joggal kell félni attól, hogy mint büntetésre méltót el fognak ítélni elrejtett talentumodért, ha eltitkolod azt, amit többek érdekében kaptál. Erre a szóra valamelyest megoldódott a szent nyelve, és bár máskor azt szokta mondani, az én titkom az enyém, akkor mégis nagy félelemmel sorra elbeszélte látomását, hozzátéve, hogy az, aki előtte megjelent, mondott egyet s mást, amit soha egy embernek sem fog elárulni, amíg él.» (BONAVENTURA 2015, p. 157-158)

Három fontos állítás van ebben a bekezdésben. A szeráf-látomásról ezek szerint az egyetlen tanú, maga Szent Ferenc közléséből lehet tudni a részleteket. Továbbá, hogy nemcsak látomásról volt szó, hanem ehhez a szeráf által elmondottak is hozzá tartoztak, bár ez a reveláció továbbra is titok maradt. Harmadsorban, hogy e kivételes privilégium nemcsak Szent Ferenc személyét tüntette ki, hanem az általa alapított rend egészét.

E motívumok a stigmatizáció csodája körül kibontakozott széles körű diskurzusban (VAUCHEZ 1968),² és a közelmúlt történész vitáiban is jelentős szerepet kaptak.

A Szent Ferenc stigmatizációja körüli újabb vitasorozat egy olasz művészettörténész, **Chiara Frugoni** 1993-ban megjelent könyve nyomán bontakozott ki, mely azt a provokatív címet viselte, hogy *Francesco e l'invenzione delle stimmate. Una storia per parole e immagini fino a Bonaventura e Giotto* (Ferenc és a stigmák kitalálása. Egy szavakban és képekben elbeszélte történet Bonaventuráig és Giottóig) (FRUGONI 1993).

Frugoni könyvének első fele részletes filológiai és tartalmi elemzéssel tekinti át, hogyan alakultak, módosultak, gazdagodtak a Ferenc stigmáiról szóló beszámolók a Cortonai Illés 1226-os híradását követő négy évtizedben. Ezek közül elsősorban Ferenc egyik legközelebbi társának, Leónak a feljegyzéseit részesíti kitüntetett figyelemben. Leó ott volt Ferencsel Alverna hegyén, és azok közé a társak közé tartozott, akik – elégedetlenkedve Celanói Tamás legendájával – elérték, hogy Crescenzo da Iesi miniszter generális felkérje a rendtársakat a Ferencről szóló további autentikus történetek összegyűjtésére. A kutatók az így lejegyzett újabb legendák közül a *Compilatio Assisiensis* (Perugiai legenda) legnagyobb részének, vagy teljes egészének szerzőjeként általában Leót tartják számon (lásd

² Ennek rövid összefoglalását lásd KLANICZAY 2024, pp. 779-784.

URIBE 2002, pp. 283-288). E legenda 118. (a régebbi besorolás szerint 93.) fejezete a következő beszámolót adja a szeráf Alverna-hegyi jelenéséről:

„Szent Ferenc egyszer elment az Alverna-hegyi remeteségbe, és mivel a hely nagyon félreeső volt, annyira megtetszett neki, hogy Szent Mihály tiszteletére negyvennapos böjtöt akart ott tartani. A dicsőséges Szűz Mária mennybevétele előtt ment oda, s megszámolta a napokat Szűz Mária ünnepétől Szent Mihályig. Ez negyven napot tett ki. Majd így szólt: »Istennek és Anyjának, a Boldogságos Szűz Máriának, valamint Szent Mihálynak, az angyalok és lelkek fejedelmének tiszteletére negyvennapos böjtöt akarok itt tartani.« Mikor beköltözött a cellába, hogy állandóan ott tartózkodjék, az első éjszaka arra kérte az Urat, mutasson neki valami jelet, hogy megtudhassa, vajon az-e az akarata, hogy ott maradjon. Szent Ferenc ugyanis mindig gondot fordított arra, amikor valahol megállt, hogy ott egy időn át imádkozzék, vagy amikor a világot járta prédikálva, hogy megtudja az Úr akaratát: hogy annak megfelelően jobban Isten tetszésére lehessen. [...] Másnap kora hajnalban, amíg imádkozott, különböző fajta madarak szálltak a cellára, ahol lakott, de nem egyszerre, hanem úgy, hogy előbb az egyik röpiült oda, kedvesen elzengte énekét, aztán eltűnt; majd másik jött, énekelt és elment; s így tett valamennyi. Ezen nagyon csodálkozott Szent Ferenc, és igen megvigasztalódott. Amikor gondolkodni kezdett, hogy mit is akar ez jelenteni, lelkében ezt mondta neki az Úr: »Ez a jele annak, hogy az Úr jót tesz veled ebben a cellában, és sok vigasztalásban részesít.« Ez be is igazolódott. Mert sok más titkos és nyilvánvaló vigasztalás között, amit az Úr nyújtott számára, megmutatta neki a Szeráf látomását, ami nagy vigasztalással töltötte el lelkét az Istennel való egyesülésben egész élete folyamán. Amikor kísérője odavitte neki az aznapi ételt, [Ferenc] elmesélt mindent, ami történt vele.”

(Assisi Szent Ferenc Perugiai legendája 1990, pp. 106-107)

Figyelemre méltó, hogy a szeráf látomása itt csupán „nagy vigasztalással” tölti el Ferenc lelkét, de nincs szó a stigmatizációról.

Frugoni felidéz egy másik korai, Leótól származó híradást a szeráf-látomásról, mely az első angliai ferencesek történetét 1257-ben elbeszélő Thomas of Eccleston művében maradt fenn (lásd FRUGONI 1993, pp. 79-80). Ő elbeszéli, amit az első angliai provinciális, Peter of Tewkesbury mesélt neki a Leótól kapott információ alapján: a szeráf akkor jelent meg Szent Ferencnek, amikor szemlélődés közben elragadtatott („*in quodam raptu contemplationis*”), és ez a jelenés sokkal jelentősebb volt, mint amit a *Vitájában* olvashatunk, mert a szeráf „sok mindent felfedett neki e jelenés során”. A történet szerint Ferenc Rufinónak mesélte el, mennyire megrettent a szeráfától, aki súlyosan ütlegelte (*eam dure tractavit*), és megkérte Rufinót, hogy mossa le és kenje be olajjal a követ, amelyen a szeráf megállt. Ferenc beszámolt neki, hogy azt mondta a szeráf, a ferences rend a világ végéig fennmarad, és bárki támadná, annak rossz vége lesz (vö. LITTLE 1909, p. 92).

Itt már felbukkan tehát az a motívum, hogy a szeráf-jelenés egyúttal egy fontos revelációra adott alkalmat, ugyanakkor a stigmatizáció története itt sem kerül szóba. Volt azonban egy harmadik, a legközvetlenebb módon Leótól származó dokumentum is, mely összekapcsolta a szeráf-történetet a stigmatizációval: a Leó által ereklyeként őrzött, Szent Ferentől kapott *chartula*. Ez egy pergamendarabka volt, amelyre Ferenc feljegyezte az általa költött *Laudes Dei Altissimi* (A fölséges Isten dicsérete) himnuszt, és ezt áldása kíséretében Leónak adta. Ugyanennek a pergamennek a hátlapjára Leó ráírta a következő feljegyzést:

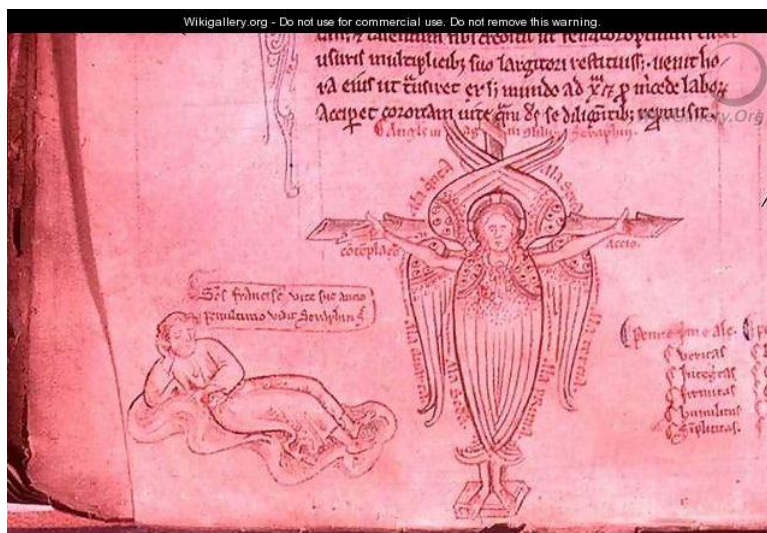
„Halála előtt két évvel Boldogságos Ferenc negyvennapos böjtöt tartott Alverna hegyén, a Boldogságos Szűz és Istenanya, valamint Szent Mihály arkangyal tiszteletére, Nagyboldogasszony napjától Szent Mihály szeptemberi ünnepéig. És rajta volt az Úr keze. (Et facta est super eum manus

domini.) Miután látomásában szeráffal társalkodott, és Krisztus sebhelyeiben részesült (post visionem et allocutionem Seraphym et impressionem stigmatum Christi in corpore suo), megalkotta a túloldalon olvasható dicséretet, saját kezével írta hálát adva azért a jótéteményért, amit Isten művelt vele.” (BARTOLI 2002, pp. 31-32)

A Leó személyes tanúságtételét rögzítő *chartula* a szeráf-látomás és a stigmatizáció legfontosabb dokumentuma, hiszen egyedül ő volt ott Ferenc közelében, amikor ez történt. De ezt a dokumentumot Leó csak az 1250-es években adta ki a kezéből, és nehezen eldönthető, hogy mikor írta rá a saját fent idézett bejegyzést. És maga a bejegyzés is többféleképpen értelmezhető. Az mindenesetre szembeütő, hogy itt sem csupán látomásról van szó, hanem „allocutio”-ról is.

Chiara Frugoni e Leóhoz kapcsolható források alapján úgy ítéli, hogy Ferenc legközelebbi társa mást gondolhatott Ferenc sebeiről, mint Cortonai Illés (lásd FRUGONI 1993, pp. 51-103). Igaz, ő is tett olyan kijelentést, hogy az élete utolsó éveiben súlyos betegségekől szenvedő Ferenc sebekből borított teste olyan volt, mint a keresztről levett Krisztusé (erről az itáliai ferences krónikás, Salimbene Cortonai beszámolt Illésnek is). De amikor a Ferenc holttestén látható sebeket Cortonai Illés a krisztusi stigmák csodás másaként értelmezte, Leó ebben nem biztos, hogy követte. Az ő számára a tőle eredeztethető források tanúsága szerint az Alverna-hegyi szeráf-látomás és a hozzá kapcsolódó reveláció volt Ferenc kiválasztottságának a záloga. A Ferenc legközelebbi társaival is konzultáló Celanói Tamás legendája kísérletet tett arra, hogy e két csodát – az Illés által leírt krisztusi sebhelyeket és a feltehetőleg Leótól hallott Verna-hegyi látomásélményt – egybekapcsolja, és több helyen a sebek leírásánál is eltér Illés beszámolójától. Ugyanakkor Leó – mint a fent idézett dokumentáció mutatta – csak több évtizeddel később volt rávehető, hogy az általa birtokolt *chartulára* a fent idézett feljegyzést ráírja és elfogadja, hogy ezzel tanúságot tesz arról, hogy a stigmatizáció a szeráf-látomás alkalmával történt. De még ezt is árnyalni lehet azzal, hogy Leó lehet, hogy csak spirituális értelemben beszélt itt a stigmákról, hasonlóan ahhoz, ahogy Szent Pál a Galatákhöz írt levelében (6,17): „*Jézus jegyeit viselem a testemen*” („*Ego enim stigmata Iesu in corpore meo porto*”).

Az írásos dokumentáció további alakulása fontos újabb elemekkel egészítette ki Szent Ferenc képét, és azon belül a stigmatizáció és a szeráf-jelenés történetét is. Ezek közül a legfontosabb *A három társ legendájában* (1246) felbukkanó és Celanói Tamás *Vita secundájában* (1246) átvett történet a San Damiano romos templomában csodásan megszólaló festett feszületről, amikor „*a kínszenvedés szent sebhelyei, ha egyelőre nem is a testébe, szívébe már ekkor kitörölhetetlenül belenyomódtak*” (CELANÓI 1993, p. 157; FRUGONI 1993, pp. 157-159). Frugoni végigköveti e legendák alakulását, és bemutatja, hogyan függött össze Ferenc stigmatizációjának megítélése, az újabb tanúbizonyságok összegyűjtése a rendet belsőleg megosztó konventuális-spirituális vitával. Erre tett pontot a rend vezetését 1257-ben átvévő Bonaventura által írt, fentebb idézett *Nagyobbik legenda* (1263), amelyet az 1266-os párizsi generális káptalan egyedül autentikusnak ismert el, elrendelve minden korábbi életírásnak a megsemmisítését. Bonaventura megújított Ferenc-képét elemezve Frugoni kiemeli, hogy a radikális szegénységet követelő, a kompromisszumokat indulatosan elutasító, olykor lázongó Szent Ferenc helyett itt egy nyugodtabb, szeretetteli alakot ismerhetünk meg. A stigmatizáció csodája a korábbi legendáknál is jobban középpontba kerül, egy egész fejezetet foglal el, újabb bizonyítékok sora társul hozzá, ez lesz Ferenc szentségének „utánozhatatlan”, csupán „csodálni való” (*venerare, non imitare*) Krisztus-hasonlóságának a pecsétje (vö. FRUGONI 1993, pp. 26-28).

1. ábra. Matthaeus Parisiensis, *Chronica maiora*, 1236 k.

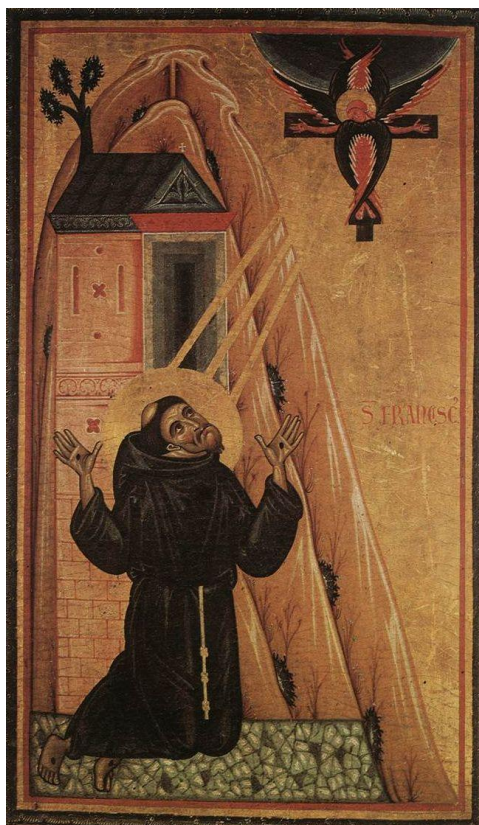
A legendák elemzése után könyve második felében ehhez társítja hozzá a képi dokumentáció alakulásának történetét – ez könyvének a legmaradandóbb újdonsága. A középkori szentkultuszban Szent Ferenc stigmatizációja volt a legtöbbet ábrázolt csoda, és ezek a képek – táblaképek, freskók, miniatúrák – hasonló sokféleséget tárnak elénk, mint a Ferenc-legendák (lásd FRUGONI 1993, pp. 203-420). A stigmatizáció és a szeráf-jelenés helyszínét az első ábrázolások olykor nem a sziklás Alverna-hegyi remeteségbe, hanem egy kápolnába helyezik, olykor álom-látomásként tüntetik fel (1. ábra). A stigmatizációtól függetlenül nyilvántartott szeráf-látomásra utalnak azok az ábrázolások, ahol a Ferencnek megjelenő szeráfból hiányzik a keresztre feszített ember alakja vagy csupán maga a kereszt, illetve ahol a szeráfot szemlélő Ferenc testén nincsenek ábrázolva a stigmák.³ A spirituálisok („zelanti”) köreihez köthető ábrázolások (például az 1250 körüli Tavola Bardi) a szeráf-tól Ferenc fejéhez irányuló, aranyló sugarakkal jelzik, hogy számukra a sebeknél fontosabb volt a Ferenc által kapott reveláció (2. ábra) (lásd FRUGONI 1993, pp. 357-398). Giotto Bonaventura legendáin alapuló assisi freskóciklusán és pisai oltárképén látható a stigmatizáció ábrázolásának meghatározó újítása, mely szerint a stigmák megjelenését nem valamiféle, a felkavaró látomás következtében bekövetkező belső átalakulás okozza (mint ezt első legendaírója, Celanói Tamás sugallja), hanem a szeráf képében megjelenő Krisztus sebeiből a Ferenc testére irányuló sugarak (3. ábra). Ez az ábrázolás egyúttal egy újabb lépés afelé, hogy Szent Ferenc személyét „alter Christus”-ként kezdték emlegetni a 14. századtól kezdve: a szent sebeket reprodukáló sugarak Krisztus pontos tükörképévé tették Ferencet (vö. FRUGONI 1993, pp. 210-215).⁴

* * *

Chiara Frugoni könyve intenzív polémiaát váltott ki. Három évvel megjelenése után a könyv címeire válaszolva az Assisiben működő ferences kutatóközpont 1997-ben *Il fatto delle stigmati di S. Francesco* (Szent Ferenc stigmáinak ténye) címmel rendezett kerekasztal-beszélgetést neves olasz vallástörténészek, Enrico Menestò, Giovanni Miccoli, Stanislao da Campagnola, Paolo Maria Marianeschi és Elvio Lunghi részvételével. A legjelentősebb kontribúciót itt **Giovanni Miccoli** adta, aki később mindezt részletesebben is kifejtette Ferencről készített életrajzában (MICCOLI 1997, 2010).

³ Az ikonográfia alakulását röviden áttekintem: KLANICZAY 2024, pp. 773-779.

⁴ Frugoni interpretációjának részleteiről lásd KLANICZAY 2024, pp. 777-778.

2. ábra. Maestro della Croce, 1240 k. Galleria degli Uffizi.

3. ábra. Giotto. 1300 k. Paris, Louvre.

Frugoni téziseit sorra véve újra elemzi Cortonai Illés enciklikus levelét, Leó testvér *Rubricáját* és Celanói Tamás legendáját. Arra a következtetésre jut, hogy a Frugoni által feltételezett ellentmondások magyarázhatóak és kiküszöbölhetőek: Illés pontatlanságait érthetővé teszik a gyász megrendítő első pillanatai, Leó rubricájában a fogalmazás azt fejezi ki, hogy a szeráf-látomás és a stigmatizáció ugyanannak a „beneficium”-nak az egybefüggő két aspektusaként kerül említésre, és a stigmák „benyomatása” (*impressio*) testi és nem spirituális jelenségre utal. Az a tény pedig, hogy a Leóhoz köthető *Assisi kompiláció* nem említi a stigmákat a Verna-hegyi szeráf-látomás elbeszélésénél, nem bizonyítja azt, hogy Leó ezek létezését tagadta volna, hiszen később maga is beleírta a *Rubricá*-ba. Celanói Tamás legendáját pedig nem egyszerűen a két elsődleges tanúság összeegyeztetésének, hanem alapos konzultáció nyomán összeállított, számos eredeti adatot elsőként közlő eredeti forrásnak kell tekinteni. Az e három forrásban fellelhető egybecsengő adatokból kiderül, hogy Ferenc holttestén számos tanú láthatta a Krisztus stigmáihoz hasonló sebeket, és ezeket néhányan még életében is megpillanthatták – ennek alapján a stigmák létezésének *tényét* nem lehet kétségbe vonni. Egy másik kérdés, amire nem tudhatjuk a választ, az, hogy mi (vagy ki) ezeknek a sebeknek az oka, okozója – ezt csak maga Ferenc tudta volna elmondani, de ezt nem tette.

Egy újabb provokatív tanulmány látott napvilágot 2002-ben a neves amerikai történész, **Richard Trexler** tollából: *The Stigmatized Body of Francis of Assisi: Conceived, Processed, Disappeared* (Szent Ferenc stigmatizált teste: kitalálták, feldolgozták, eltüntették) (TREXLER 2002).

Trexler két legfontosabb állítása dióhéjban a következő: egészének, vagy legalábbis Cortonai Illés enciklikus levele csupán annyit állít, hogy a halott Ferenc „*keresztre feszítettnek látszott, testén viselve az öt sebet, amelyek valósággal Krisztus stigmái*”. Jól tudhatta, hogy e sebeket Ferenc önkínzó aszkézise okozta. Amikor ezt a látványt „soha nem látott csoda”-ként adta hírül, erősen túlzott: a 11-12. századból több ilyen esetet ismerünk, amikor önostorozó aszkéta remeték (mint az itáliai Domenico

Loricato), szerzetesek (mint a francia Étienne d'Obazine), extatikus imába merülő beginák (mint a németalföldi Marie d'Oignies) sebekkel borított holttestén felismerik Krisztus stigmáit.⁵ Majd csak Celanói Tamás állítja, hogy e sebek két évvel Ferenc halála előtt, a szeráf-látomás során, természetfeletti hatásra keletkeztek. Illés tisztában lehetett azzal, hogy a sebeket valójában Ferenc okozta magának, és e kétkedést jelzi az a tény is, hogy IX. Gergely pápa nem említi a stigmatizációt a *Mira circa nos* kezdetű kanonizációs bullájában. A csodás stigmatizáció elbeszélése azonban megtetszett Illésnek, és ezután arra törekedett, hogy ne lepleződjön le a csalás. Ez magyarázza Ferenc 1230. május 30-án, rejtélyes és vitatott körülmények között, éjjel végrehajtott transzlációját, amely gondoskodott arról, hogy ezután – egész a 19. századig – senki ne láthassa a stigmatizált szent testét.

Jacques Dalarun, Assisi Szent Ferenc legendáinak jelenleg legjelentősebb francia szakértője (DALARUN 1996)⁶ a *The Great Secret of Francis* (Ferenc nagy titka) című 2005-ben tartott előadásában vette szemügyre a stigmatizáció problémáját, mely egy Ferenc stigmatizációjának szentelt kötetben jelent meg (DALARUN 2006).

Ami magukat a sebeket illeti, Dalarun elfogadta Giovanni Miccoli eszmeifuttatását – azok kétségkívül megvoltak, ketten (Illés és Rufino) látták Ferenc életében is, halála után, a ravatalánál pedig sokan szemtanúi lehettek. Számára inkább az a kérdés, hogyan juthatott a legendát író Celanói Tamás odáig, hogy e stigmákhoz hozzákapcsolja a Verna-hegyi szeráf-látomást. Ferenc társainak esetleges erről szóló szóbeli beszámolóit mellett Tamás két szövegre támaszkodhatott: Illés enciklikus levelének a sebekről adott részletes leírására és IX. Gergely szentté avatási bullájának szövegére. Ez utóbbi szerint Ferenc „a szeretet tüzevel” (*igne... caritatis*) ajánlotta fel elgyötört testét az Úrnak. Tamás e szövegben felismerhette Clairvaux-i Szent Bernát Énekek énekéhez kapcsolódó szentbeszédeinek szóhasználatát, és ez felidézhetette benne, hogy a lángoló szeretet legszebb jelképe a szeráf. Ebben a gondolatkörben, továbbá az ótestamentumi példák, Ezékiel és Ézsaiás látomásai nyomán fogalmazódhatott meg Tamás legendájában, hogy az a látomás, amelynek hatására Ferenc szívébe, majd testébe benyomódtak a szent sebek, egy „*férfitű [volt] [...] akinek Szeráf módjára hat szárnya volt, s aki kiterjesztett karjaival és összekötött lábaival egy keresztre volt szegezve*” (CELANÓI 1993, p. 99). Erről a látomásról azonban nem lehetett pontos tudomása, mert Ferenc senkinek nem beszélt róla, ez volt az ő „nagy titka”.

Ezután Dalarun is szemügyre veszi a Leóhoz köthető forrásokat, az *Assisi kompilációt*, amelyben szó van a Verna-hegyi szeráf látomásról, de nincs a stigmatizációról, helyette a vigasztaló csodát a madarak hajnali éneke kísérte. Jelen volt-e Leó a látomás és a stigmatizáció csodájánál, mint Giotto nyomán a későbbi képek mutatják? **(4. ábra)** Erre a tanúskodásra csak évtizedek múltán tudták rávenni Ferenc legközelebbi társát, aki ennek jegyében fogalmazta meg a Ferenc autográf *Chartulájának* hátlapjára írt *Rubrica* fentebb idézett szövegét, mely elfogadva a legendák akkor már hivatalossá lett narratíváját, szorosán összeköti a szeráf-jelenést a stigmatizációval. Leó, a koronatanú vallomása azonban minden bizonnyal 1246 után, a Celanói Tamás által ekkor közreadott *Vita secunda (Memoriale)* után született, mert abban még nem kerül említésre. Tehát nem tekinthető elsődleges forrásnak. Összegezve: nincs érvényes tanúvallomás se a szeráf-látomásról, se arról, hogyan keletkeztek Szent Ferenc sebei, mindez megmarad az ő „nagy titka”.

⁵ Trexler előtt ezt már tárgyalta CONSTABLE 1995; vö. még KLANICZAY 2024, p. 772.

⁶ Ő készítette Ferenc legendáinak és a hozzá kapcsolódó kortárs forrásoknak szakszerűen kommentált francia fordítását: *François d'Assise. Écrits, Vies, Témoignages* 2010; vö. még DALARUN 2017.

4. ábra. Giotto, 1320 k. Firenze, Santa Croce, Cappella Bardi

Jacques Dalarun után újra hozzászólt a stigma kérdéséhez **André Vauchez**, aki 2009-ben jelentette meg *François d'Assise. Entre histoire et mémoire* (Assisi Ferenc a történelem és az emlékezet között) című monográfiáját. Pontos és részletes leírást adott a stigmatizációval kapcsolatban fennmaradt források sokszínűségéről és egymás közti ellentmondásairól. Különös figyelmet szentel annak, hogy Bonaventura hogyan próbálta – szerinte sikerrel – feloldani ezeket az ellentmondásokat egy koherens krisztológiai értelmezésben, mely a Ferenc testén megjelenő stigmákat a látomásban megjelenő szeráf-Krisztussal való azonosulási vágy szeretetelli forróságával magyarázza. Kiemeli, hogy Ferenc stigmatizációja isteni „pecsét” (*sigillum*) a ferences rend reguláján, és ezáltal Ferenc szerepe eszkatológiai jelentőségre emelkedik: „napkeletről egy másik angyal száll fel, az élő isten pecsétje volt nála” (Jel, 7, 2), a Krisztus stigmáit viselő Ferenc fellépése egy új korszak kezdetét jelenti az emberiség történelmében. Ezután áttekinti a stigmatizáció valóságát bíráló kortárs ellenreakciókat (lásd VAUCHEZ 2009, pp. 204-206, 324-335).

Mindezek nyomán tér rá Vauchez annak megvitatására, hogy milyen következtetéseket vont le ezekből az ellentmondásokból a stigmák természetfeletti eredetének valóságát a közelmúltban kétségbevonó két történész: Richard Trexler és Chiara Frugoni. Ami a Trexler által felvetett tézist illeti, Vauchez is elismeri, hogy a 11-12. században több önostorozó misztikus-aszkéta testén látható sebeket Krisztus stigmáihoz hasonlították, és hogy a 13. századra az érzéki-testi azonosulás Krisztus megváltó szenvedéseivel széles körben elterjedt vallási törekvés lett. Abban sem kételkedik, hogy a többféle betegségtől és a remete-viszontagságoktól, böjttől elcsigázott Ferenc sebeként borított holtteste azt a benyomást tehetette megrendült híveiben, hogy az Krisztus keresztről levett testéhez hasonlatos. De vitatja, hogy „imposztornak” lehetne minősíteni Ferenc összes társát, akik jelen voltak felravatalozásánál és temetésénél, és csupán kitalálták, hogy Ferenc sebei megegyeznek Krisztus stigmáival. Utal a klarisszák és a laikusok közül kikerülő tanúkra is, valamint arra, hogy ugyan Leó tanúsága a *Chartulá*-ra írt *Rubricá*-ban meglehetősen kései, de valószínűtlen, hogy a mesterét odaadó szeretettel tisztelő Leó egy ilyen fontos kérdésben – a szeráf-látomás és a stigmatizáció összekapcsolásában – valótlanosságot állított volna.

Már Trexler előtt Chiara Frugoni is azzal vádolta Cortonai Illést, hogy rendje nagyobb dicsőségére törekedve túlzó értelmezéssel stigmaként értelmezte a Ferenc testén látható sebeket. Frugoni ezzel szemben Leó testvér dokumentumaira hivatkozva a szeráf-látomás spirituális, metaforikus értelmezése

mellett érvel – ezt nem tagadva Vauchez mégis felteszi a kérdést, hogy egy ekkora belső megrendülést (*bouleversement intérieur*) okozó élmény miért ne hagyhatott volna testi, fiziológiai nyomokat, amint erre számtalan példa van a misztika vallástörténetében. Noha a stigmák valóságát történeti bizonyítékokkal nem lehet alátámasztani, a lehetőséget elutasítani sem lehet, annyira beleillenek a Poverello vallási életútjába (lásd VAUCHEZ 2009, pp. 335-339).

A stigma-vita következő hozzászólója 2011-ben egy amerikai ferences, **Solanus Benfatti**, *The Five Wounds of Saint Francis. An Historical and Spiritual Investigation* (Szent Ferenc öt sebe. Történeti és spirituális vizsgálódás) című könyvével (BENFATTI 2011). Példaszerűen felépített írás. A könyv – egy rövid bevezetés után – első részében publikálja kronológiai sorrendben a stigmatizáció összes releváns dokumentumát Cortonai Illéstől Bonaventuráig, a kritikai kiadások latin szövegéhez angol fordítást és értő kommentárt mellékelve. Ezután a könyv második része egy-egy fejezetet szentel Chiara Frugoni, Giovanni Miccoli, Jacques Dalarun és Richard Trexler „kritikai teóriáinak”, pontosan bemutatva azok kritikus érveit, majd az ezekre adott saját válaszát. Ezután javasol egy olyan történeti rekonstrukciót, amely megpróbálja kiküszöbölni a források szóvá tett ellentmondásait. Végül a könyv harmadik része kísérletet tesz arra, hogy Ferenc írásai és az életéről megtudható ismeretek alapján képet alkosson arról, amiről Ferenc senkinek sem beszélt: milyen élmény lehetett számára a stigmatizáció.

Frugoni érvei közül annak csupán Celanói Tamásról írt elemzését bírálja Benfatti, bemutatva azt, hogy Frugoni állításával ellentétben annak Cortonai Illés levelével történő szembeállítás filológiai szempontból nem tartható. Frugoni többi – a stigmák „kitalálásának” történetét rekonstruáló – okfejtésével Giovanni Miccoli kritikáját állítja szembe, teljes egyetértéssel artikulálva annak főbb pontjait (talán még világosabban is, mint az eredeti): nem meggyőző az, ahogy Frugoni a Leóhoz köthető dokumentumokból egy stigmatizáció nélküli szeráf-hagyományt (*non-stigmata seraph tradition*) rekonstruál (vö. BENFATTI 2011, pp. 98-100), Celanói Tamás legendája Illés és Leó mellett ugyancsak elsődleges, közvetlen tanúvallomásokon alapuló forrás, és e három forrás „tényközlései” alapvetően harmóniában vannak, megerősítik a stigmákról adott híradás hitelességét. Jacques Dalarun felvetéseire több megfontolandó ellenérvet hoz Benfatti. Ami Ferenc „nagy titkát” illeti, Celanói Tamás legendájának gondos átvizsgálása is arról tanúskodik, hogy Ferenc mégis beszélhetett a legközelebbi társainak a Verna-hegyi látomás élményéről, mint ahogy erre utal Thomas of Eccleston beszámolója is, és ezt erősíti meg a Bonaventura által bemutatott Illuminato testvér története is. Dalarun (és Frugoni) stigmatizáció-értelmezésével szemben a legfontosabb ellenérve azonban Leó *Rubricájának* korábbra datálása, amit igen részletes filológiai bizonyítással kíván alátámasztani. Szerinte Leó ezt a feljegyzést legkésőbb a Crescenzo da Iesi számára 1246-ban küldött anyagokkal – köztük *A három társ legendájával* és az *Assisi kompilációval* – egy időben írta rá az általa birtokolt becses *Chartulára*, de valószínűbbnek tartja, hogy ez már korábban, a szentté avatás idején történhetett, és szóbeli információként megismert tartalmára támaszkodhatott Celanói Tamás (vö. BENFATTI 2011, pp. 121-129). Leó *Rubricá-jának* illetően újradatálása nyomán elesik a közte és Celanói Tamás legendái között konstruált ellentét. Negyedikként Richard Trexler kritikus gondolatait tekinti át Benfatti, melyek azt sugallják, hogy Ferenc magának okozta sebeit, mint több más kortárs aszkéta. Elmondhatjuk-e, hogy Ferenc a 12-13. századi önostorozó misztikusok közé tartozott? Noha maga Ferenc is beismeri az élete végén, hogy kegyetlen önsanyargatásában „*bizony sokszor vétett test testvér ellen*” (*A három társ legendája* 1993, p. 25), és van is erre néhány további utalás a legendáiban, de arról is hallunk, hogy rendtársait lebeszéli az eltúlzott aszkézisről, és az önsanyargatás nála elsősorban a test vágyainak kordában tartására szolgált és nem volt köze a Passió iránti devócióhoz; nem sorolhatjuk tehát Ferencet a „flagellánsok” közé (vö. BENFATTI 2011, pp. 140-149). Ami pedig Ferenc testének a városi nyilvánosság előtt eltámasztott transzlációját illeti, ezt indokolta az óvatosság, hogy elkerüljék azt, ami több hasonló esetben a korban történt: a rajongók megrohamozták a holttestet, hogy belőlük kimetszve csodás ereklyét szerezzenek maguknak.

Benfatti filológiai bizonyítóanyaggal és megfontolandó vallástörténeti érvekkel dokumentált gondolatmenetét itt nincs tér részletesebben reprodukálni. Könyve, miután a stigma-vitához kidolgozott ellenérvek segítségével megkísérli feloldani a történelmi források között megfigyelhető ellentmondásokat, Ferenc írásainak elemzésével értékes általánosabb kontextusba helyezi a stigmatizáció problémáját.

Solanus Benfatti könyvét nem sokkal, 2013-ban követte egy hasonlóan részletes mikrofilológiai elemzés újfent **Jacques Dalarun** tollából, melynek címe idézet az *Assisi kompilációból* (c. 94; *Perugiai legenda, c. 57 in Assisi Szent Ferenc perugiai legendája* 1990, p. 77): *À cette époque, le bienheureux François avait des cicatrices aux mains et aux pieds et au côté* (Abban az időben Szent Ferenc már viselte a sebhelyeket kezén, lábán és oldalán) (DALARUN in KLANICZAY 2013, pp. 43-93).⁷ Ha Benfatti könyvéről elmondható volt a példaszerű filológiai dokumentáció, Dalarun tanulmányának németes méretű mikrofilológiai lábjegyzetei még ezen is tútesznek. Giovanni Miccoli és Solanus Benfatti hivatkozásait kiegészítve itt találhatjuk a legteljesebb felsorolását mindazoknak a forráshelyeknek, amelyek a Ferenc holttestén felismerhető krisztusi sebhelyekről a szemtanúk hitelességével adnak hírt.

Dalarun figyelemre méltó újabb megfigyelése, hogy IX. Gergely pápa *Mira circa nos* kanonizációs bullájának újra elemzésével kimutatja, hogy ez magában foglal egy jól felismerhető burkolt utalást Ferenc stigmáira. Amikor a pápa arról szól, hogy Ferenc az Úrnak ajánlotta meggyötört testét, Szent Pál Galatákhöz írt leveléből idézi „*már nem én élek, hanem Krisztus él énbennem*” (Gal 2,20). E félmondat első része: „*Krisztussal engem is keresztre feszítettek*”. Majd ugyanebben a levélben, egy későbbi helyen található az a Szent Pál idézet, ami a legtöbb Szent Ferenc stigmáiról szóló prédikáció témája: „*Jézus jegyeit viselem a testemen*” (Gal, 6,17).

A stigmák valóságának bizonyítására IX. Gergely pápa 1237-es bullái nyomán Assisiben összeállított tanúvallomás-lista, majd a Celanói Tamás által 1253-ban írt *Tractatus de miraculis*, valamint a Szent Bonaventura *Legenda maiorjában* és prédikációiban felsorolt tanúvallomások és bizonyítékok számbavétele nyomán Dalarun rátér „a stigmák apóriája”, vagyis bizonyíthatatlansága kérdésére. Hasonló műgonddal jelzi, mennyire homályosak Celanói Tamás utalásai „egy bizonyos testvértől” kapott információkra, milyen talányos a Bonaventura legendájában előkerülő, korábban névvel nem említett Illuminatus testvér alakja, aki szerinte Ferenc legközelebbi bizalmasai közé tartozott a Verna-hegyi remeteségben, és kifaggatja a látomásról. Dalarun részletesen tárgyalja, milyen kérdőjelek övezik Leó tartózkodó megnyilvánulásait, aki a *Rubrica*-bejegyzésen kívül sehol nem írja le a „stigma” szót, csak – a Dalarun cikk címében idézett – „sebhelyekről” (*cicatrices*) beszél. Ez Dalarun szerint nehézzé teszi, hogy őt tekintsük a stigmatizáció koronatanújának (vö. DALARUN in KLANICZAY 2013, pp. 70-71). Hasonló kételyek vetődhetnek fel az angol Thomas of Eccleston krónikájában Ferenc legközelebbi bizalmasának feltüntetett Rufinóval kapcsolatban, akinek e (fentebb említett) híradás szerint Ferenc beszámolt a szeráftól kapott revelációkról, és megkérte, hogy mossa meg és kenje be olajjal a követ, amelyen a szeráf állt. Bár Rufino Celanói Tamás első legendája szerint véletlenül megérintette Ferenc oldalsó részét, tehát közvetlen tudomása lehetett a stigmákról, a feltehetőleg elsősorban tőle származó *A három társ legendájában* nem említi a revelációt és a követ, tehát az ő személyét illetően is sok a bizonytalanság. Konklúzióként Dalarun pontos táblázatot állít össze a stigmatizációra vonatkozó elsődleges és másodlagos források közléseinek egyezéseiről és különbségeiről, szerinte ennél többet nem tehet a történész.

Assisi Szent Ferenc stigmáiról 2021-ben egy újabb figyelemre méltó monográfiát jelentetett meg **Adelaide Ricci**, *Apparuit effigies: Dentro il racconto delle stigmatate* (Megjelent a képmás: belépni a

⁷ Újranyomva DALARUN 2017, pp. 55-84, 288-308.

stigmákról szóló elbeszélésbe) címmel. Túllépve a stigmákról szóló elbeszélések történeti alakulásán, az ellentmondások feloldásán vagy feloldhatatlanságán, a stigmák természetes vagy természetfeletti eredetének kérdésén, Ricci a stigmákról szóló diskurzus minden eddiginél részletesebb és figyelmesebb elemzését tűzte ki célul. Ehhez a feladathoz a legrészletesebb és legkimunkáltabb írásművet, Szent Bonaventura Nagybibliai legendájának 13. fejezetét vette górcső alá. Szembefordult a 20. századi történetírás alapvető törekvésével, mely elsősorban a korábbi legendák megfogalmazásaiban kereste az „eredeti” Szent Ferenc képét, és Bonaventura két legendájában csupán a korábbi ellentétek kiegyenlítésével próbálkozó másodlagos forrást látott – tulajdonképpen egyetért a ferences rend középkori döntésével, mely ezt az elbeszélést kanonizálta.

A korábbi források kontextusával együtt vizsgált *Legenda maior* terminusainak, metaforáinak, szóképeinek (*incendium amoris, imaginatio, effigies, imitatio, conformitas, impressio, insignio, visio, colloquio*) minuciózus elemzése felfeji Bonaventura szövegének mélyebb jelentéseit, beilleszti őket a késő középkori kereszténység gondolati áramlataiba. Miután átvizsgálta Bonaventura legendáinak és *Itinerarium*ának képalkotását, és ennek tükrében a megelőző és ezt követő beszámolókat, könyve második felében Ricci – Frugoni elemzéséhez hasonlóan – a stigmatizációt ábrázoló képi forrásokkal foglalkozik. Az ő elemzése leginkább a képek motívumkincsére és a szöveghagyományhoz való viszonyára figyel: a képpé lett test, a látható stigmák árulkodnak a láthatatlan belső világról, a szeráfot övező – az *Actus*ban részletesen leírt – fényjelenségek, a nézések, gesztusok, a Hans Belting által emlegetett *imago agens* jelensége. Akár korábban Frugoni, Ricci is külön kitér arra a fontos és különös motívumra, hogy a stigmatizáció jelenetéhez a legtöbbször a madaraknak mondott prédikációt társítják. Utal arra, hogy a *Compilatio Assisiensis* – fentebb idézett – leírása a Verna-hegyi szeráf-jelenésről egyféle kapocs a két esemény között, de mélyebb értelmet, Krisztus, Ferenc és a teremtett világ közti kapcsolatot is fel lehet ismerni e párosításban.

A közvetlenül a stigmatizációt tárgyaló és vitató újabb munkák mellett befejezőként utalni kell még arra, hogy a stigmatizáció történetével foglalkozó két új általános monográfia is figyelemre méltó szempontokkal gazdagítja Assisi Szent Ferenc stigmáinak történetét. Carolyn Muessig *The Stigmata in Medieval and Early Modern Europe* (A stigmák a középkori és korai újkor Európában) című, 2020-ban megjelent szintézise részletesen foglalkozik Ferenc stigmáinak kortárs recepciójával, és elemzi a róla szóló nagyszámú prédikáció kijelentéseit (MUESSIG 2020). A stigmatizáltak és a késő középkori és korai újkor vizuális kultúra kapcsolatát 2022-es könyvében elemző Cordelia Warr (*Stigmatics and Visual Culture in Late Medieval and Early Modern Italy*) pedig Celanói Tamás és az *Actus* csodatörténetei kapcsán bemutatja, hogyan viszonyultak Szent Ferenc stigmatizációjának ábrázolásaihoz a hívők és a kételkedők.

A téma – a középkor legnagyobb csodatörténete –, ahogy láthatjuk: kimeríthetetlen.

Irodalom – References

- A három társ legendája* (1993). Ferences Források 4., Agapé, Újvidék – Szeged – Csíksomlyó. (ford. BALANYI GY. & HIDÁSZ F.)
- Assisi Szent Ferenc Perugiai legendája* (1990). Helikon, Budapest. (ford. VARGA I. K.)
- BARTOLI LANGELLI, A. (2002): *Gli autografi di frate Francesco e di frate Leone*. Corpus Christianorum. Autographa Medii Aevi 5., Brepols, Turnhout.
- BENFATTI, S. M. C.F.R. (2011): *The Five Wounds of Saint Francis. An Historical and Spiritual Investigation*. TAN Books, Charlotte (NC).
- BONAVENTURA, SZENT (2015): *Szent Ferenc élete*. Középkori Keresztény Írók 7., Szent István Társulat, Budapest. (ford. és kíséző tanulmány BERHIDAI P.)

- CELANÓI, T. (1993): *Celanói Tamás életrajzi Szent Ferencről*. Ferences Források 2., Agapé, Újvidék – Szeged – Csíksomlyó. (BALANYI GY. fordítását a latin kritikai szöveg és a modern fordítások alapján jav. HIDÁSZ F. & VÁRNAI J.).
- CONSTABLE, G. (1995): The Imitation of the Body of Christ. In: uő: *Three Studies in Medieval Life and Thought*. Cambridge UP, Cambridge, pp. 143-247. doi:[10.1017/cbo9780511581793.007](https://doi.org/10.1017/cbo9780511581793.007)
- DALARUN, J. (2013): À cette époque, le bienheureux François avait des cicatrices aux mains et aux pieds et au côté. In: G. KLANICZAY (ed.): *Discorsi sulle stimmate dal Medioevo all'età contemporanea - Discours sur les stigmates du Moyen Âge à l'époque contemporaine*. Archivio italiano per la storia della pietà 26., pp. 43-93.
- DALARUN, J. (2017): *Boldogságos Ferenc atyánk megtalált életrajza*. Ferences Források Magyarul 1., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest. (ford. Varga K.; sorozat szerk. Hidász F. et al.).
- DALARUN, J. (Dir.) (2010): *François d'Assise. Écrits, Vies, Témoignages*. vols. I-II., Cerf, Paris.
- DALARUN, J. (2016): *François d'Assise en questions*. CNRS, Paris.
- DALARUN, J. (2006): The Great Secret of Francis. In: J. DALARUN; M. CUSATO & C. SALVATI: *The Stigmata of Francis of Assisi: New Studies New Perspectives*. Franciscan Institute, St Bonaventure (NY), pp. 9-26.
- DALARUN, J. (1996): *La Malavventura di Francesco d'Assisi. Per un uso storico delle leggende francescane*. Biblioteca Francescana, Milano.
- FRUGONI, C. (1993): *Francesco e l'invenzione delle stimmate. Una storia per parole e immagini fino a Bonaventura e Giotto*. Einaudi, Torino.
- Il fatto delle stimmate* (1997). *Il fatto delle stimmate di San Francesco*. Atti della tavola rotonda tenuta alla Porziuncola di Assisi il 17 settembre 1996, Porziuncola, Assisi.
- Illés testvér körlevele Szent Ferenc haláláról (2018). In: *Testvériünk és atyánk*. Rövidebb ferences források I., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest, pp. 9-13.
- KLANICZAY G. (2024): Assisi Szent Ferenc stigmái – források és képek. *Vigilia*, **89**: 769-784.
- LITTLE, A. G. (ed.) (1909): *Tractatus fr: Thomae vulgo dicti de Eccleston. De adventu fratrum minorum in Angliam*. Fischbacher, Paris.
- MENESTÒ, E. & S. BRUFANI (eds.) (1995): *Fontes Franciscani*. Porziuncola, Assisi.
- MICCOLI, G. (1997): Considerazioni sulle stimmate. In: *Il fatto delle stimmate di San Francesco*. Atti della tavola rotonda tenuta alla Porziuncola di Assisi il 17 settembre 1996. Porziuncola, Assisi, pp. 13-39.
- MICCOLI, G. (2010): *Francesco d'Assisi. Memoria, storia e storiografia*. Milano, Biblioteca Francescana.
- MUESSIG, C. (2020): *The Stigmata in Medieval and Early Modern Europe*. Oxford UP, Oxford.
- RICCI, A. (2021): *Apparuit effigies. Dentro il racconto delle stimmate*. Unicopli, Milano.
- TREXLER, R. (2002): The Stigmatized Body of Francis of Assisi. Conceived, Processed, Disappeared. In: K. SCHREINER & M. MÜNTZ (eds.): *Frömmigkeit im Mittelalter: Politisch-soziale Kontexte, visuelle Praxis, körperliche Ausdrucksformen*. Wilhelm Fink, München, pp. 463-497.
- URIBE, F. (2002): *Introduzione alle fonti agiografiche di san Francesco e sancta Chiara d'Assisi (saec. XIII-XIV)*. Porziuncola, Assisi.
- VAUCHEZ, A. (2009): *François d'Assise. Entre histoire et mémoire*. Fayard, Paris.
- VAUCHEZ, A. (1968): Les stigmates de Saint François et leurs détracteurs dans les derniers siècles du Moyen Âge. *Mélanges de l'École Française de Rome*, **80**: 595-625. doi:[10.3406/mefr.1968.7562](https://doi.org/10.3406/mefr.1968.7562)
- WARR, C. (2022): *Stigmatics and Visual Culture in Late Medieval and Early Modern Italy*. Amsterdam UP, Amsterdam. doi:[10.2307/j.ctv2xh533m](https://doi.org/10.2307/j.ctv2xh533m)